

FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT?

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

8.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Folytonosság vagy fordulat?

(A felvilágosodás kutatásának
időszerű kérdései)

SZERKESZTETTE

Debreczeni Attila

Debrecen, 1996

A kötet a Kereskedelmi Bank Rt. Universitas Alapítványa
és a Debreceni Akadémiai Bizottság támogatásával jelent meg.

© Debreczeni Attila, 1996

LEKTOR

Hopp Lajos

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 137 0

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen

Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő

Műszaki szerkesztő: Takács László

A szedés és tördelés a KLTE Irodalmi Intézetében készült

A nyomdai és kötészeti feldolgozást a Kinizsi Nyomda Kft. végezte

A nyomdai rendelés törzsszáma: 750

Felelős vezető: Bördős János ügyvezető igazgató

Terjedelem: 26,5 A/5 ív

Készült Debrecenben, 1996-ban

TARTALOM

Tartalom	5
Előszó (Bitskey István)	9
ESZMÉK ÉS VÁLTOZÁSAIK	11
<i>Csetri Lajos</i> : Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban	13
<i>Vajda György Mihály</i> : A felvilágosodás századának fordulója: döntő változások kora az európai irodalomban	34
<i>Debreczeni Attila</i> : Az érzékenység eszmetörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában	55
KÖNYV, SAJTÓ, POLITIKAI ÉS IRODALMI ÉLET	67
<i>Taxner-Tóth Ernő</i> : Nyomdaipar, újságok és könyvek a felvilágosodás kibontakozásában	69
<i>Pavercsik Ilona</i> : A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben	81
<i>Penke Olga</i> : „A Könyveknek veleje” – a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830)	88
<i>Fekete Csaba</i> : A református egyház a türelmi rendelet után	102

<i>Csorba Sándor</i> : Az 1806-os törésvonal mentén (Kulcsár István és a Hazai Tudósítások)	120
<i>Csetri Elek</i> : A magyar jakobinus mozgalom erdélyi összefüggései	135
<i>Egyed Emese</i> : A Barcsay-ügy	145

AZ EURÓPAI ÉS A MAGYAR KULTÚRA 159

<i>Vörös Imre</i> : Neoklasszicizmus és forradalom – Marie-Joseph Chénier munkásságának tükrében	161
<i>Madarász Imre</i> : A felvilágosodás korának olasz klasszikusai a francia forradalomról és Napóleonnól	172
<i>Sárközy Péter</i> : Az olasz XVIII. századi művelődés szerepe a magyar felvilágosodás kiformalódásában	180
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Voltaire Poème sur Le Désastre de Lisbonne című versének ismeretlen magyar fordítása a XVIII–XIX. század fordulójáról	202
<i>Kiss Sándor</i> : Stílusvizsgálatok a XVIII. század végének prózájában	222
<i>Földvári Sándor</i> : A felvilágosodás fordulatának recepciója a kárpátaljai kultúrában (Lutskay Mihály és nemzedéke)	230

MAGYAR IRODALOM 241

<i>Kókay György</i> : A nemzeti fejlődés és az európai integráció kérdései a XVIII. század végi magyar irodalomban	243
<i>Margócsy István</i> : A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében	251
<i>Keckés András</i> : Hagyományörző és hagyományteremtő törekvések a versújítás korában	260
<i>Szilágyi Márton</i> : Az Uránia eszmetörténeti helye a források tükrében	278

A FELVILÁGOSODÁS FORDULATÁNAK
RECEPCIÓJA A KÁRPÁTALJAI
KULTÚRÁBAN
(Lutskay Mihály és nemzedéke)¹

A kárpátaljai kulturális régió sajátos fejlődési viszonyai szükségessé teszik annak a kérdésnek felvetését: létezett-e kárpátaljai felvilágosodás egyáltalán, és ha igen, milyen értelemben? Beszélhetünk-e a francia hatást tükröző magyar felvilágosodáshoz, vagy inkább a német mintát követő cseh felvilágosodáshoz hasonló jelenségekről? Talán egyikről sem, és Kárpátalján a felvilágosodás helyett annak a kelet-európai kultúrákban tapasztalt kísérő-jelenségével, a nemzeti megújulással találkozunk – mint a velünk rokon észti nép (ärkamise aeg), vagy a kárpátaljai ruszinok legközelebbi rokona, az ukrán nép történetében (narodne vidrodzszeny-nya)?² Inkább a második kérdésre felelhetünk igennel, jóllehet a XIX. század elején a kárpátaljai kultúrában nemcsak a felvilágosodás kori filológia, jelesül a cseh Josef Dobrovský hatására jelentkező nyelvészet, hanem az immanens kozmológia, a természetből kiinduló, racionális világmagyarázat is jelentkezik. Az előbbi Lutskay Mihály, az utóbbi Dohovics Bazil munkáiban.

¹ A szerző köszönetét fejezi ki a Pro Renovanda Cultura Hungariae Dunatáji Népek Kutatása Szakalapítványának a *Lutskay Mihály* életművét bemutató monográfiája írásához nyújtott pénzbeli támogatásért. A jelen dolgozat a készülő monográfia szempontrendszeréből ad közre gondolatokat.

² Nem feladatunk, hogy dolgozatunk keretei között a felvilágosodás kelet-európai formáit áttekintsük. Sőt, még azon alapművek legfontosabbjait sem sorolhatjuk fel, amelyek a fogalom értelmezésével foglalkoznak, mivel ez egyetlen lábjegyzetben irreális. A soron következő jegyzetekben kiemelünk néhányat, amelyeket különösen termékenyítő hatással forgattunk.

A görög katolikus, ruszin kultúra szinte kizárólag a papság soraiból kikerülő értelmiség tevékenységének eredménye, és a XVIII. században nem lép túl a vallásos irodalom keretein. Nem is várhatunk többet, hiszen az 1646. április 24-én történt ungvári unió előtt még lehetősége sem volt az ortodox papságnak arra, hogy a jobbágysorból kiemelkedjék, így iskolázott értelmiség nem jöhetett létre. A ruszin népelem teljességgel azonos volt a jobbágysággal. A görög katolikus egyház létrejötte volt az a társadalmi és kulturális előfeltétel, amely az alapokat jelenthette egy ruszin identitástudatú értelmiség kialakulásához.³ Azt a sajátos helyzetet, hogy a korábban semmilyen felsőbb osztállyal nem rendelkező kárpátaljai ruszinság számára a görög katolikus papi réteg jelentette a nemzeti értelmiséget, és pótolta minden más (tehát hiányzó polgári, nemesi) réteget, jól jellemzi Eduard Winter, aki szerint ez a papság „eine nationale Hierarchie” Kárpátalján. A magyar szakirodalomban – Wintertől függetlenül – hasonló megállapításokat Medve Zoltán tett.⁴

Ennek a papi értelmiségnek jellegzetes képviselője Joann Pasztelij, az Egerben tanult kanonok *Lelkipásztor (Pasztürju dusevnúj)* c. költeménye, amely akrosztichon formájában rejti a szerző nevét. Hasonlóan akrosztichon utal Olekszandr Padalszkij szerzőségére az *Ének a világról (Piszny o szvityi)* című keresztény elmélkedésekből álló költeményében. Padalszkij költészetében jelenik meg a népies dalforma, mint a *Keserű nekem... (Nudno zs menyi...)* kezdetű, vagy a *Világi dal (Piszny szvicka)* címet viselő

³ Michael LACKO, *Unio Užhorodiensis Carpathicorum cum Ecclesia Catholica, Romae, 1955.* A közölt forrásmelléletek nélkül uő., *Die Užhoroder Union, Ostkirchliche Studien* 8., 1959., 1., 3–30.

⁴ Eduard WINTER, *Die Kämpfe der Ukrainer Oberungarns um eine nationale Hierarchie im Theresianer Zeitalter*, *Kyrios* 11., 1939–40., 129–141.; uő. *Frühauflklärung*, Berlin, 1966., 214–223.; MEDVE Zoltán, *Az unitus egyház helye Kárpátalja művelődésében*, in BÁRDOS István–BEKE Margit szerk., *Egyházak a változó világban*, Esztergom, 1991., 231–235.; uő., *Művelődési törekvések az unitus egyház életében*, in VÁRNAGY Elemér szerk., *Keresztény Pedagógiai Nyári Egyetem*, Pécs, 1992., 87–99. A görög katolikus kultúra hasonló szerepéről Európa más népeinél: FÖLDVÁRI Sándor, *Európa kultúrkörei és az algebrai struktúrák izomorfizmusa*, *Magyar Filozófiai Szemle* 37., 1993., 397–402.

verse. Ez utóbbiban a szülőktől és a szerencsétől elhagyott, nehéz sorsú ruszin a költemény végén így fohászkodik (nyersfordításban): „Ne hagyj, Krisztus, meghalni! / Könnyeimet, Krisztus, fogadd, / Tiszta életet nekem adj!” A címben szereplő „világi” jelző tehát relatív, inkább a költemény formájára utal, arra viszont teljes joggal.⁵ A kortárs magyar irodalomban jelentkező Ányos Pál, Dayka Gábor vagy Versegly Ferenc kárpátaljai párhuzamait hiába keressük.

Így korrekcióra szorul az a vélemény, amelyet a magyar szakirodalomban Udvari István képvisel, aki a XVIII. század végén hosszú évtizedekig működő, nagy formátumú püspököt, Bacsinszky Andrászt a kárpátaljai felvilágosodás képviselőjeként aposztrofálja.⁶ Való igaz, Bacsinszky és egyik elődje, Olsavszky Mihály Mánuel igen sokat tett az iskolázott, ruszin öntudatú papi értelmiség, és általában a kárpátaljai művelődésügy érdekében.⁷ *Olsavszky*ról a már említett Pasztelij ódát is írt, akár a nagyobb kelet-európai népek költői abszolutista uralkodóikról a XVIII. században.⁸ Ám ez még nem felvilágosodás! Pontosabbnak, a tényekhez sokkal közelebb állónak tartjuk a jelenleg Kanadában működő kárpátaljai egyháztörténész, Olekszander Baran megfogalmazását, aki Bacsinszky püspökkel kapcsolatban a *cerkovne vidrodzsennya*, vagyis „egyházi megújulás, újjászületés” terminust használja.⁹ Az ukrán 'vidrodzsennya' nem a 'felvilágosodás', nem az 'Aufklärung', hanem az 'újjászületés', a 'Wiedergeburt' megfelelője. A XVIII. századi kárpátaljai fejlődés tehát a korabeli

⁵ A jelzett versek szövegét közli Olena RUDLOVCSAK, *Poetü Zakarpattya. Antologija zakarpatoukrajinszkoji poeziji*, Prjasiv [Prešov], 1965., 92–97., 99., 124–125.

⁶ UDVARI István, *A ruszin felvilágosodás jeles képviselője, Bacsinszky András püspök*, in *uó.*, *Ruszinok a XVIII. században, Történeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, Nyíregyháza 1994²., 196–215.

⁷ UDVARI István, *A ruszin egyházi értelmiség XVIII. századi iskoláztatásáról*, *uo.*, 216–220.

⁸ Ioann PASZTELIJ, *Piszny o Jepiszkopi Mihaili Olsavszhom*, közli RUDLOVCSÁK, i. m., 122–123.

⁹ Olekszander BARAN, *Jepiszkop Andrij Bacsinszkij I cerkovne vidrodzsennya na Zakarpattyi*, Yorkton, Sask. 1963. (Bibliotheca Logos, 33.)

cseh kultúrtörténetből ismert 'národní obrození', 'nationale Wiedergeburt' folyamatát előlegzi, ám a felvilágosodás szekularizált eszmevilágának, természetszemléletének semmi jelét sem találjuk – nem is szólva a kanti értelemben vett felvilágosodás autonóm, „nagykorú” egyéniségéről.¹⁰

Kárpátalján a kultúra fordulatát az a körülmény eredményezte, hogy a papképzés – Olsavszky és Bacsinszky minden igyekezete ellenére – nem volt kielégítően megoldható Munkácson, illetve Ungváron. A kárpátaljai görög katolikus papnövendékek számára először Nagyszombat,¹¹ majd a XVIII. század második felétől Eger, Nagyvárad, Lemberg és Bécs jelenti a teológiai képzés lehetőségét.¹² Bécsben 1774-től működik a Szent Barbara görög katolikus templom mellett a Barbareum, a Habsburg Birodalom görög katolikus alumnusainak otthona.¹³ Itt óriási szellemi pezsgés indul meg, a kárpátaljai ruszinok más szláv népek fiaival, Bécs kultúrájával, európai eszmékkel érintkeznek. Bécsben tanult 1812–1816 között Lutskay Mihály, akinek életművében megjelenik a korának szintjén álló filológia, illetve a ruszin irodalmi nyelv kimunkálása felé mutató prédikációk gyűjteménye és a nemzeti öntudat szolgálatába állított történetírás.

Lutskay Mihály – akinek nevét jogosan írhatjuk magyarul, mert a Nagyváradon töltött gimnáziumi évek alatt a ruszin Pop családnév helyett felvette a magyaros Lutskayt – Bécsben mély-

¹⁰ A 'felvilágosodás' és a 'nemzeti megújulás' kategóriáit Niederhauser felfogását követve értelmezzük, NIEDERHAUSER Emil, *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*, Bp. 1977., 132–143.

¹¹ Kollonich Lipót hercegprímásnak köszönhetően, a Jány–Lipót alapítvány segítségével. Joseph MAURER, *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*, Innsbruck 1887., 265–266., 369–380. Ld. még GYENIS András, *A nagyszombati egyetem nyomdája és az unió*, Bp. 1942.

¹² HODINKA Antal, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Bp. 1909., 759–772. „A papnevelés és a lelkészkezdő papság szellemi állapotának története.” Az Egerben tanult papnövendékekről FÖLDEVÁRI Sándor, *Eger szerepe a kárpátaljai görög katolikus kultúrában*, Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensis, 1996.

¹³ Willibald Maria PLÖCHL, *St. Barbara zu Wien. Die Geschichte der griechisch-katholische Kirche und Zentralpfarre St. Barbara. Bd. I–II.*, Wien 1975.; Petr POLJANSZKI, *Cerkov i prihod Sv. Varvarü v Vene*, Lvov, 1981.

reható nyelvészeti tanulmányokat folytat. Kéziratban maradt etióp nyelvtant ír, ám a sémi nyelveknél jobban érdekli minde-
nekelőtt a szlavisztika. Megalkotja egyházi szláv–ruszin párhuzamos nyelvtanát.¹⁴ Megismerkedik és annak haláláig kapcsolatban marad Josef Dobrovskýval, a cseh aufkláristával, a szláv nyelvészet megalkotójával. Dobrovský, mint ismeretes, maga is érdeklődött a kárpátaljai nyelv iránt, amint azt a cinkotai szlovák lelkeszel Juraj Ribajjal folytatott levelezése tanúsítja.¹⁵ Lutskay munkáját Dobrovský műveinek kiegészítésül szánja, a szülőfaluja, a bereg megyei Nagylucska ruszin dialektusát írja le korának színvonalán álló filológiai eszközökkel.¹⁶ Kortársa, a bécsi Szent Barbara-templom parochusa, Ivan Fogarasij-Berezsanynin¹⁷ is szerkeszt ruszin nyelvtant, szintén Dobrovský hatására.¹⁸ Túl azon, hogy megjelenik a felvilágosodás korának gyümölcse, a filológia, mást is köszönhetünk Lutskaynak.

Szinte a *Grammaticával* egyidőben születik meg az *Egyházi beszédek az év minden vasárnapjára* című munka.¹⁹ – Bécsi tanulmányait követően különböző egyházi tisztségeket tölt be Ungvárott, majd 1829-ben Itáliába megy udvari papnak. A spanyol Bourbonoktól származó párma-luccai Borbon-ház 1817-től ural-

¹⁴ *Grammatica Slavo-Ruthena, seu vetero-slavicae, et actu in montibus Capriticis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis linguae.* Edita per Michaellem Lutskay, parochum et v. a. diaconum Unghvariensem, actuaelem Serenissimi Principis et Ducis de Lucca capellanum aulicum. Budae, 1830. – A Lutskay-irodalom eddigi legbővebb bibliográfiája: Petro LIZANEC, *Osznouvna literaturá pro Lucskaja*, in *Mihajlo Lucskaj: Grammatika szlovjano-ruszka*, szerk. Petro LIZANEC, reprint és ukrán fordítás, Kijiv, 1989., 35–39.

¹⁵ František TICHÝ, *Josef Dobrovský a Podkarpatská Rus*, in *Josef Dobrovský. Sborník statí*, Praha, 1929., 332–343.; Olekszander ROT, *Joszef Dobrovszkij o jazúke Zakarpatszkij ukraincev*, Naukovü Zapüszkzü Uzshorodszkoho Derzsavnoho Universzitetu 9., 1954., 254–260.

¹⁶ Georgij Jurjevics GEROVSZKIJ, *Russzkij jazúh v cerkounoszlavjanoruszkoj grammatyike Mihajla Popa-Lucskaja*, in *Karpatorusszkij Szbornyik*, Uzsgorod, 1930., 253–318.

¹⁷ Ivan PANYKEVICS, *Hto buv Ivan Berezsanyin – Mihajlo Lucskaj csi Ivan Fogorosij?*, Naukovüj zbornük Tovarüsztva Proszvita 7–8., 1931., 168–188.

¹⁸ *Ruszko–ugorszka ili maloruszka grammatyika*, Vienna, 1833.

¹⁹ *Cerkounüja beszedü na vsze nyegyeli roka*, Budae, 1831.

kodik Luccában. Carlo Lodovico Bourbon, a tudományokat pártoló, művelt uralkodó²⁰, aki a görög trónt kívánja elnyerni, és ennek érdekében bizánci rítusú udvari papot is kíván alkalmazni. Először a Bécsben tartózkodó karlócai szerb metropolitához fordul. Ő azt tanácsolja, ne kérjen papot orthodox egyháztól, mert ez megbotránkozást kelthet a luccai udvarban, a katolikus Itáliában. Elkerülhető azonban a visszas helyzet, ha görög katolikus papokat alkalmaz. Így a bécsi Szent Barbara-templomot keresi fel a luccai uralkodó, amelynek parochusa ekkor a már említett Ivan Fogarasij. Az utóbbi közvetítésével Olekszij Pocsij ungvári püspök Lutszkay Mihályt küldi Luccába két diakónus kíséretében.²¹ A luccai termékenység nemcsak a külső körülményeknek, a zavartalan nyugalomnak, hanem a nagyhercegi magánkönyvtárnak is köszönhető, amelyet szerzőnk szabadon használhatott.²² Az a kérdés, hogy konkrétan mely művek kerültek a kezébe, illetve milyen szellemi hatások érték Itáliában, amelyeket világosan el lehetne különíteni a korábbi bécsi évek szellemi hatásától, még fehér folt a Lutszkay-filológiában.

Említettük, a Luccában született *Grammatica és Egyházi beszédek* főként nyelvi vonatkozásban vonta magára a figyelmet. Az utóbbi erőteljes nyelvújító igyekezetről, a latin, magyar és egyes esetekben szlovák kölcsönszavakkal gazdagított, egyházi szláv-ruszin keveréknyelvről tanúskodik.²³ A harmadik munka, amelynek megírását Lutszkay szintén Luccában kezdte, a „kárpatói oroszok”, azaz a ruszinok történetét követi nyomon a mitológiai

²⁰ *Ragionamento di Sua Maestà Carlo Lodovico Infante di Spagna, Principe Ereditario di Lucca, Presidente della R. Accademia detto dalla Maesta Sua nella solenne adunanza tenuta nel Real Palazzo il giorno 22 Dicembre 1819.*, Atti della Reale Accademia Lucchese di Scienze Lettere ed Arti, I. 1821. IX–XI.

²¹ Jaroszlav GORDÜNSZKÜJ, *Osznovanye gr-kat. cerkvü v knyazsevsztvi Lükhü v Italiji*, Zapüszkü Naukovoho Tovarisztva imenü Sevcsenka 125., 1918., 62–93.

²² Vaszilij HADZSEGA, *Mihail Lucskaj. Zsittyepisz I tvorü*, Uzsgorod, 1929., 50–61. Lutszkay Mihály 1829. július 28-tól 1830. október 20-ig tartózkodott Luccában.

²³ Valerij POGORIELOV, *Lityeraturnaja gyejatyelnoszty Mihajla Lucskaja, karpatorusszkogo piszatyelja nacs. XIX veka*, in uő., *Karpatorusszkije etjudü*, Bratislava, 1939., 5–56.

ősidőktől saját koráig.²⁴ Bár ez a műve kéziratban maradt, óriási hatással volt az egyháztörténetre, Duliskovics és a már említett Hodinka is belőle merít.²⁵

Izgalmasabb kérdés: megjelenik-e a felvilágosult természet-szemlélet LutsKay nemzedékének gondolkodásában, jelesen Dohovics Bazil²⁶ csillagászati dolgozataiban? A válasz: igen is, nem is. Kétségkívül megtaláljuk a racionális, immanens világmagyarázatot, a természettudományon alapuló világfelfogást. Am olyan problémákkal viaskodik, amelyeken a magyar művelődés fél évszázaddal előtte túllépett, és ez a félszázaddal korábbi magyar természetfelfogás is jelentős megkésettiséget mutatott a képviselői által is ismert és forgatott nyugati szerzőkhöz képest. Minden kulturális jelenséget azonban a saját kultúrkörének történetében kell elhelyeznünk. Ha Olekszandr Padalszkij bevezetőben említett, vallásos elmékedéseket tartalmazó költészetével, illetve az ezzel reprezentált tizenharmadik századi kárpátaljai költészettel vetjük össze Dohovics életművét, a fejlődés szembeötlő. Ha Padalszkijnál hiányoltuk a szerelmi lírát, akkor Dohovicsnál megtaláljuk a valóban világi témákat. Egyik versét egyébként LutsKay a már említett Grammaticája függelékében mint ruszin népdalt közli.²⁷ Amivel itt kissé bővebben foglalkozni kívánunk, az a *bolygómozgás Dohovics-féle magyarázata*.

A világ alkotmányáról egy lépéssel feljebb, mint Cartész és Newton címmel jelent meg a Felső Magyar Országai Minervában az az értekezés, amelynek alcíméül a szerző szükségesnek látta megjelölni: „eredeti gondolat”.²⁸ Dohovics azt veti Descartes sze-

²⁴ *Historia Carpato-Ruthenorum, sacra et civilis*, kézirat; Ungvári Püspöki Könyvtár. – Jurij Szak gondozásában és fordításában Kelet-Szlovákiában ukrán–latin bilingvis kiadásban folyamatosan megjelenik: *Annales Musei Culturae Ukrainiensis Svidniciensis*, 1. 1983., 41–183., 13. 1988., 109–243., 14. 1986., 93–261. (A 13. kötet jelent meg később!)

²⁵ Joann DULISKOVIČS, *Istoričeszkije csertü ugro-russzkij, I–III.*, V Ungvare, 1872–1877. – HODINKA i. m.

²⁶ Lásd (a vonatkozó irodalommal): Jevgenyij NYEDZELSZKIJ, *Ocserek karpatorusszkaj lityeraturü*, Uzsgorod, 1932., 92–94.

²⁷ *Zaszpivaj mi, Zozulenyko, ku...*, in LUCSKAY, *Grammatica...* 173. Vö. František TICHÝ, *Lidovépísň v Lukajové gramatice*, Nauk. Zborník Tov. Proszvita 7–8., 1931., 307–314.

mére, hogyha az égitestek mozgása valamely örvény következménye volna, akkor az örvény elindításához fel kell tételeznünk Isten teremtését. Ámde akkor az örvény felesleges, hiszen ha Istentől származik a kezdő mozgás, úgy Isten bármelyik pillanatban mindig újra fenntarthatja azt. Nem küszöbölte ki tehát Descartes Isten létét, márpedig a Természetet önnönmagából kell megértenünk – vallja a kárpátaljai görög katolikus plébános. A logikusnak induló értekezés Newton rendszerének teljes félreértésével folytatódik. Dohovics szóhasználatában az olyan központi égitest, amely körül más égitestek keringenek – a *székes*: ami pedig valami körül kering – a *drabant*. Mármost az a probléma lép fel szerinte, hogyha a *drabant* és a *székes* kölcsönösen vonzzák egymást, akkor a *drabant* nem keringene a *székes* körül, hanem egymásba esnének. Teljességgel érthetetlen a newtoni rendszerben – mondja Dohovics –, miért nem esik bele a Merkúr a Napba! Mai szóhasználattal élve: *összekeveri a sebességet a gyorsulással*. Az $\vec{F} = m\vec{a}$ képlet értelmében az erő a gyorsulás irányába mutat, nem pedig a sebesség irányába. Hiszen a mozgás *megváltoztatásához* van szükség erőre.

Ehelyett milyen magyarázatot találunk Dohovicsnál? A gravitáció mint valami lelki vonzalom, égitestek közti szerelem jelenik meg:²⁹

„Én egy részről azt veszem fel, hogy a drabant oda-húz a székeshez, másához nem; és pedig magától húz, nem vonatik általa, nem is vonja a székest kölcsönbe. Én hát cselekvő értelemben veszem az úgy nevezett nehézkedést (gravitas) és nálam annyit tész ez, mint oda törekedni, oda húzni, [...]”

Bár az előadott példák csak illusztráló jellegűek – nem tértünk ki Dohovics Bazil társadalomfilozófiai nézeteire –, a kárpátaljai felvilágosodás kérdéséhez mindezek alapján már hozzászólhatunk. Mielőtt azonban a felületesség vádjára alapot szolgáltatnánk, említsük meg, hogy a kárpátaljai kultúrkör felmutat néhány személyiséget, akik Oroszországba emigráltak, és a tárgyalt korszak – tehát Lutskay Mihály és nemzedéke a XIX. század első

²⁸ Felső Magyar Országai Minerva, 1. 1825., 11. 451–459., uo. 2. 1826. 4. 667–675.

²⁹ Felső Magyar Országai Minerva, 1. 1825. 11. 459.

felében – fordulatjellegét, a kárpátaljai kultúra színvonalának ugrásszerű emelkedését és arculatának változását demonstrálják. Csak felsorolásszerűen: Balugyánszky Mihály, a szentpétervári egyetem rektora, Orlay János orvos, államférfi, Lódy Péter, a természetjog professzora és mások.³⁰

Életútjuk megerősíti a kulturális fordulatról mondottakat: a kárpátaljai görög katolikus pap fiának Bécs jelenti az Európára nyíló kaput; a felvilágosodás mint *eszméletörténeti* jelenség a XVIII. század legvégén éri el Kárpátalját; ekkor még az irodalomban tapasztalt kísérőjelenségei nem mutathatók ki. Csakis a vallásos irodalom létezik, amelynek tematikája, motívumai, s nagyrészt formavilága is középkori keretek között mozog, ám a fejlettebb közép-európai népek középkorához mérten is szegényesnek mondható. A kárpátaljai ruszin, görög katolikus papi értelmiség a XVIII. században nem lép túl ezen a kultúrán. A magyar papi értelmiségből származó *érzékenység poétáira* nincs példa, ruszin Ányos Pált a kárpátaljai kultúrában nem találunk. Azok a Kárpátaljáról származó magyar értelmiségiek, akik mint Orlay, Balugyánszky aufklárista gondolkodókká váltak, fizikailag és kulturálisan elszakadnak a régiótól, életművüket a magyar és főként az orosz kultúrtörténet részeként kell tárgyalnunk. Akkor is, ha Orlay publikál Szentpétervárott 1805-ben egy értekezést Kárpátalja történetéről³¹ – amely csak a XIX. században jelentkező Lutskay-nemzedék után kerül a kárpátaljai értelmiségi köztudatba.

³⁰ Az itt említett, s néhány további kárpátaljai születésű, Oroszországba emigrált értelmiségire: Ilarion Sz. SZVENCICKIJ, *Obzor szuosenyij Karpatszkoj Ruszi sz Rosszijej v 1-ju polovinu XIX veka*, Sz(ankt)-Peterburg, 1906., 24–45. Ld. még: TARDY Lajos, *Balugyánszky Mihály*, Bp. 1954., vö. CSEKEY István, *Balugyánszky Mihály élete és munkássága*, Századok 91., 1957., 1–4., 326–350.; TARDY Lajos, *Dr. Orlay János*, Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleménye 13., 1959., 89–159.; SCHULTEISZ Emil–TARDY, Ludwig, *Der Arzt Orlay und seine Beziehungen zu Goethe. Zeitschrift für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin*, 1. 1962., 3. 80–86.

³¹ Ivan Szemjonovics ORLAJ, *Isztorija o Karpato-Rosszah, ili o pereszelenyiji Rosszijan v Karpatszkiye gorü i o prikljucsenyjah s nyimü szlucsiusihszja, Szevernüj Vesztnyik 1804.*, 1. 158–172., uo. 2. 261–276., uo. 3. 267–294.

Ténylegesen a filológia, a Dobrovský hatására fellépő nyelvészet, a Lutsckay négykötetes krónikájában jelentkező történetírás, és a Dohovics Bazillal képviselt világiasabb színezetű gondolkodás mutatja a felvilágosodás (Aufklärung), és az ettől különválasztandó fogalom, a közép- és kelet-európai nemzeti ébredés (nationale Wiedergeburt) hatását. A dolgozatunkban terjedelmi korlátok miatt csak említésszerűen, vagy egyáltalán nem érintett szerzők (I. Fogarasij, J. Csurgovics)³² életműve is ezt a megállapítást támasztja alá. Nem beszélhetünk szervesen kikristályosodó kárpátaljai felvilágosodásról, csak a környező népek felvilágosodás kori kultúrájának hatására tapasztalható néhány egyedi jelenségről. Kárpátalja sok szempontból a periféria szerepét tölti be. Mégis indokolt a kultúraelméleti, komparativisztikai kutatása, mivel hasznosítható adatokat kapunk például Bécs hatásának,³³ vagy tágabban a közép- és kelet-európai népek nemzeti megújulási mozgalmainak tipológiájához.

³² Csurgovicsra NYEDZELSZKIJ, i. m., 95–96., tb. irod. uo.

³³ VAJDA György Mihály, *Keletre nyílik Bécs kapuja*, Bp. 1994.

- Eschenburg, Johann Joachim 96,
 280, 281, 314, 319, 320, 322
 Esze Tamás 102, 244
 Euripidész 333

 Fábíán Dániel 151
 Fábíán Julianna 302, 303, 305, 306,
 307, 308
 Fabinyi Tibor 105
 Fábri Anna 295
 Fabroni, Angelo 198
 Faludi Ferenc 180, 182, 183, 186,
 195, 201, 223, 224, 225, 226, 227,
 228, 254, 256, 263, 271, 273, 325,
 326
 Fambach, Oscar 52
 Farkas Gyula 29, 32
 Fassoni, Liberato 199
 Fazekas Mihály 29, 30, 117, 310, 407
 Fázsy Anikó 163
 Feather, John 72, 73, 74, 75
 Fekete Csaba 102, 116
 Fekete János 204
 Feliński, Alojzy 376
 Fenyéry Gyula 358
 Fenyő István 346, 350
 Ferenc I., Habsburg 41, 87, 133, 377
 Ferenc II., itáliai császár 176
 Ferenczi Teréz 308
 Ferenczy János 121, 122
 Ferenczy József 121, 278
 Ferenczy László 202
 Fessler Ignác 253
 Fest Sándor 279
 Festetics György 124, 126
 Festetics László 124, 126
 Fiedler, Horst 290, 291
 Fischer Henrik Frigyes 84
 Flaubert, Gustave 44
 Fogarasi János 217, 274, 277
 Fogarasi Miklós 189
 Fogarasij-Berezsanyin, Ivan 234,
 235, 239
 Fontanelle, Bernardo 189
 Forgách Miklós 151
 Forster György 287, 288, 289, 290,
 291, 292, 293
 Foscolo, Ugo 176, 177, 178, 179

 Földi János 29, 103, 117, 260, 271,
 274, 275, 310, 402
 Földvári Sándor 230, 231, 233
 Fraknói Vilmos 371
 Francioni, G. 189
 Franklin, Benjamin 155, 198, 199
 Fried István 55, 372, 373, 380
 Frigyes, II. (Nagy) 32, 85, 86, 92,
 151, 190, 197

 Galilei, Galileo 187, 196
 Gál László 119, 327
 Gálos Rezső 147, 149, 150, 153, 287,
 288
 Garat, Dominique-Joseph 162, 168,
 169
 Garber, Klaus 336, 337
 Gárdonyi Albert 87
 Garin, Eugenio 187
 Gaskell, Philip 74
 Gáspár Imre 386
 Gassendi, Pierre 196
 Gastone, Carlo 190
 Gebhardi, Ludwig Albrecht 127
 Gedő József 138
 Gellert, Christian Fürchtegott 83,
 338
 Gentz, Friedrich 40, 41
 Gerencsér István 197
 Gergye László 55
 Gerovszkij, Georgij Jurjevics 234
 Gessner, Salomon 43, 60, 228, 320,
 325, 326
 Gibbon, Perceval 86
 Gilot, Michel 93, 100
 Ginguené, Pierre Louis 162
 Glatz Ferenc 139
 Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 314
 Goethe, Johann Wolfgang 18, 43, 44,
 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 73, 385,
 387
 Goldoni, Carlo 183
 Gombási István 102
 Gombos Imre 45
 Gomulicki, Juliusz Wiktor 375
 Gordünszküj, Jaroszlav 235
 Görög Demeter 27
 Gossec, Joseph 163, 167